

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Київ 2021

**Міністерство культури
та інформаційної політики України
Національний музей історії України
Музей історичних коштовностей України**

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

**Матеріали наукової конференції
«Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки»
20 – 21 листопада 2019 р.**

Київ 2021

КОЛЕКЦІЯ ПРЕДМЕТІВ СКІФО-АНТИЧНОГО ЧАСУ У ЗІБРАННІ Б.І. ТА В.Н. ХАНЕНКІВ: ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ

В статті характеризуються шляхи надходження старожитностей скіфо-античного часу до археологічного зібрання родини Ханенків: через фінансування розкопок, придбання окремих предметів, придбання частин приватних колекцій, користування ринком старожитностей.

Ключові слова: Ханенко, колекція, музей, скіфи, Ольвія, старожитності, Подніпров'я.

Археологічна колекція Б.І. та В.Н. Ханенків – одна з багатьох подібних колекцій, що існували у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Сенсаційні археологічні відкриття того часу та загальний інтерес до минулого стали потужним поштовхом до пошуку та збирання старожитностей. Цей процес йшов паралельно із заснуванням публічних музеїв. Початок створення колекцій пов'язаний з відкриттям античних пам'яток на Чорноморському узбережжі та будівництвом на місцях їх розташування нових міст. Старожитності, що не були знищені будівельниками, потрапляли до перших археологічних колекцій – приватних та музейних. Вже у 1806 р. було засновано музей старожитностей у Миколаєві, 1811 – у Феодосії, 1825 – в Одесі, 1826 – у Керчі. Певна частина знахідок відправлялася до Імператорського Ермітажу, найперше, коштовні знахідки, зокрема, з «розкопок» у 1830 р. кургану Куль-Оба. Паралельно формувався інтерес суспільства і до старожитностей Степової України, де ще у 1763 р. було розкопано перший скіфський курган Лита Могила (нині відомий як Мельгуновський курган) неподалік м. Єлисаветград (нині м. Кропивницький).

Масове заселення українського степу у ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. стало одним із чинників, що призвели до пограбування степових курганів [Гошкевич 1903; Мозолевський, Полин 2005, с. 427–445; Полин 2017]. Попервах курганні старожитності переважно нищилися, коштовні знахідки йшли на переплавку. І лише у другій половині ХІХ ст. поступово створився антикварний ринок, чому сприяли різноманітні суспільні та соціально-економічні чинники. Інтерес до скіфських старожитностей був надзвичайно збуджений розкопками «царських» курганів: найперше, Олександропільського (1852–1856 р.) і Чортомлику (1862–1863 р.), а по тому – Цимбалової Могили (1867–1868 р.), Огузу (1891–1894 1901 р.), Чмиревої Могили (1898 1909–1910 р.) та Солохи (1912–1913 р.).

Ще у середині ХІХ ст. розпочалися дослідження скіфських пам'яток Українського Лісостепу, зокрема, у 1845 р. професором М.Д. Іванишевим було розкопано курган Переп'ятиха неподалік Києва, знахідки з якого потрапили переважно до музею старожитностей Київського університету ім. Св. Володимира [Скорий 1990, с. 5–7]. На той час вже проводилася активна робота з обліку курганів («могил») у Харківській, Київській, Волинській та Херсонській губерніях, а на «розкопки» курганів, що

проводилися місцевими мешканцями, інколи виїжджали спеціально споряджені чиновники [Фундуклей 1848; Ластовський 1995, с. 5–6]. З 1870-х років починаються активні розкопки лісостепових курганів. За 40 наступних років тільки в басейні р. Тясмин (тоді – південь Київської губ.) було розкопано близько 600 курганів [Ильинская 1975, с. 3]. Приблизно така сама ситуація була і в Посуллі (Роменський повіт Полтавської губ.), де тільки С.А. Мазаракі розкопав близько 300 курганів [Ильинская 1968, с. 20–21]. Декілька сотень курганів було «досліджено» і у басейнах річок Рось на Київщині та Ворскла на Полтавщині [Ковпаненко 1967, с. 4–6; 1981, с. 4–5]. Розкопки проводилися і тими, хто став на шлях дослідження археології та історії (В.Б. Антонович, Д.І. Багалій, О.О. Бобринський, Н.Є. Бранденбург, І.А. Зарецький, Т.В. Кібальчич, М.О. Макаренко, К.М. Мельник-Антонович, Д.Я. Самоквасов, В.В. Хвойка, та ін.), і місцевими поміщиками, що захопилися пошуком (Ю.Ф. Абаза, Є.А. Зноско-Боровський, С.А. Мазаракі, М.Я. Тарновський та багато інших). Тільки частина старожитностей, які було знайдено під час таких розкопок, потрапляла до Імператорської археологічної комісії (ІАК), центральної і на той час, по суті, єдиної археологічної інституції Російської імперії, та музеїв (особливо, зважаючи на те, що у другій половині XIX ст. тільки відбувався процес їх становлення). Значна ж частина знайденого осідала у приватних колекціях самих дослідників, що на той час було майже нормою¹.

Саме в таких умовах починають формуватися приватні колекції старожитностей, власниками яких стають дворяни, промисловці, купці та інші заможні люди, що цікавляться давньою історією. Однією з таких колекцій і стало зібрання Богдана Івановича та Варвари Ніколівни Ханенків. Про історію її виникнення та процес складання не залишилися майже ніяких свідчень. Найвірогідніше, археологічна колекція була започаткована коли подружжя остаточно оселилося у Києві, тобто після 1885 р. [Рославець 1999, с. 8]. Їхній новий дім на вул. Олекіївській, в якому оформлювальні роботи тривали щонайменше до 1896 р. [Рославець 1999, с. 8–9], фактично став справжнім художнім музеєм, оскільки подружжя Ханенків в першу чергу було відоме завдяки колекціонуванню творів мистецтва та збиранню величезної бібліотеки.

Наприкінці 1890-х р. постає питання про створення Київського міського публічного музею (Київського музею старожитностей). Опікувалося цим питанням створене у 1897 р. Товариство старожитностей і мистецтв, головою якого того ж року було обрано Б.І. Ханенка. Він же очолив комісію по будівництву будинку музею [Шовкопляс 1999, с. 52–53]. Того ж таки 1897 р. Товариство відкрило першу виставку старожитностей, на якій частина представлених експонатів походила з колекції родини

¹ Див., наприклад, перелік приватних колекцій, які було представлено на виставках в університеті та Музеї старожитностей, що знаходився ще на стадії завершення будівельних робіт, під час роботи XI Археологічного з'їзду у Києві у 1899 р. [Біляшівський 1899, с. 116-120].

Ханенків. На той час ця колекція постає як ретельно підібрана за різними історичними епохами, класифікована та оформлена [Указатель 1897].

До відкриття у 1899 р. XI Всеросійського археологічного з'їзду, що проходив у Києві, нову археологічну виставку було розгорнуто в залах майбутнього Київського музею, який в той час ще перебував в стадії проведення будівельних робіт [Біляшівський 1899, с. 116–117, 119–120]. Головною частиною експонатів на цій виставці було зібрання родини Ханенків «з багатими відділами скіфських і слов'янських старожитностей» [Біляшівський 1899, с. 199]. Виставка стала постійно діючою [Краткий указатель 1900] аж допоки у 1904 р. не було відкрито сам музей, що отримав назву Київський художньо-промисловий і науковий музей. Одним з важливих наступних кроків стала передача в дар закладу 3145 предметів різних епох [Ковалинський 1998, с. 370], які становили значну частину археологічної колекції родини Ханенків.

На час передачі колекції було здійснено видання п'яти випусків каталогу археологічного зібрання. Знахідки були згруповані за історичними періодами. Відтак, перший випуск був присвячений старожитностям доби каменю та бронзи [Ханенко, Ханенко 1899а], другий і третій – старожитностям епохи, що передувала великому переселенню народів, тобто, переважно, скіфського часу [Ханенко, Ханенко 1899б; 1900], четвертий – старожитностям епохи великого переселення народів [Ханенко, Ханенко 1901], п'ятий – слов'янським старожитностям [Ханенко, Ханенко 1902]. Кожен випуск каталогу складався з розгорнутої вступної статті, що характеризувала той чи інший історичний період та старожитності, з ним пов'язані, коротким описом археологічних комплексів (у тих небагатьох випадках, коли предмети були здобуті під час розкопок), коротким описом згрупованих за матеріалом виготовлення предметів із зазначенням місця їх походження, а також чудових фотоілюстрацій, виконаних у типографії С.В. Кульженка. Даному археологічному виданню передував каталог картин [Ханенко, Ханенко 1896], який був складений самим Б.І. Ханенком [Рославец 1999, с. 9]. Можна припустити, що так само був підготовлений і каталог археологічного зібрання. Зокрема, вступну статтю до п'ятого випуску, написану В.Б. Антоновичем, надруковано із зазначенням автора та навіть відділено від основного тексту особливою (римською) нумерацією сторінок [Антонович 1902]. З часом каталог колекції став одним з важливих джерел вивчення археології та давньої історії Подніпров'я.

10 червня 1905 р., зважаючи на участь у створенні музею та активну меценатську діяльність, Б.І. Ханенка було обрано понадштатним членом Імператорської Археологічної комісії, а у 1909 р. він став одним з 15-ти нагороджених золотим жетоном на честь ювілею ІАК (разом з такими відомими археологами, як О.О. Бобринський, Б.В. Фармаковський, Н.І. Веселовський, М.І. Ростовцев) [Императорская... 2009, с. 193 201, 226, 231, 1124].

Хоча ми не знаємо як започатковувалася археологічна колекція Б.І. і В.Н. Ханенків, проте можливо прослідкувати яким чином потрапили до колекції ті чи інші старожитності, зокрема, скіфського часу.

Загалом у другому та третьому випусках каталогу було оприлюднено відомості про 842 предмета, переважна частина яких датується скіфським часом². Каталоги в цих двох випусках мають загальну наскрізну нумерацію [Ханенко, Ханенко 1900, с. 6]. Окрім того, до третього випуску увійшов додаток з публікацією предметів з колекції Є.А. Зноско-Боровського, які на той час надійшли до Київського музею старожитностей [Ханенко, Ханенко 1900, Приложение], а до основної частини цього ж випуску було включено деякі предмети з колекції професора І.А. Лінніченка, що походять з курганів, розкопаних ним у Роменському повіті Полтавської губернії [Ханенко, Ханенко 1900, с. 3, 4, 6, 14, 16, кат. 3516, 4576, 4606, 4616]. До колекції Н.Я. Тарновського належав золотий перстень із зображеннями хижаків на щитку з кургану 402 поблизу с. Лазурці Канівського повіту з розкопок Н.Є. Бранденбурга 1897 р.³ [Ханенко, Ханенко 1899б, с. 32, табл. XXIX, № 430; Бранденбург 1908, с. 114, 115; Онайко 1960, с. 35; 1966, с. 64, кат. 245, табл. XXII, 3; 1970, с. 245; Петренко 1978, с. 63, табл. 52, 26].

Вагома частина опублікованих старожитностей із зібрання родини Ханенків походила з розкопок. Найперше, Б.І. і В.Н. Ханенками було викуплено⁴ частину скіфських предметів з об'ємної колекції С.А. Мазаракі, поміщика та археолога-аматора⁵, що практично щорічно упродовж майже 20 років проводив розкопки у Роменському повіті Полтавської губернії. Випуск II супроводжувався загальною характеристикою

² Невелика частина предметів датується сарматським часом та середньовіччям (наприклад: [Ханенко, Ханенко 1900, табл. XLI, 335, 337; XLII, 343-444; XLIII, 457; XLVII, 366, 465-467; LI, 5306, 5366]), поодинокі – добою бронзи [Ханенко, Ханенко 1900, табл. LI, 535].

³ Але до інвентарної книги Музею перстень був записаний як предмет, що надійшов від В.Н. та Б.І. Ханенків [Археологический каталог, с. 276, инв. № 11518].

⁴ Свідчень про те, що ці предмети були саме викуплені наразі не має, проте, зважаючи на те, що у той час торгівля старожитностями була загальною нормою, вважаємо, що це було саме так.

⁵ С.А. Мазаракі у 1886 р. проводив розкопки за дорученням та на кошти ІАК [ОАК за 1882-1888 годы 1891, с. 146-149], був член-співробітником Російського археологічного товариства (26.03.1886), член-кореспондентом Московського археологічного товариства (15.09.1904) [Тункина 2017, с. 410]. Він неодноразово брав участь у розкопках Д.Я. Самоквасова, І.А. Лінніченка та ін. професійних археологів, так само на його розкопки час від часу приїздили археологи. Довгий час він товаришував з О.О. Бобринським. І попри це С.А. Мазаракі залишився любителем. Зокрема, О.О. Бобринський зазначав, що відомості С.А. Мазаракі про розкопки *«к сожалению, грешат неполнотой»* [Бобринский 1894, с. 161, прим. 2]. Ще більш критичним був М.І. Ростовцев, котрий дав таку характеристику: *«Мазараки, местный помещик, продававший вещи из своих раскопок в разные руки и, к сожалению, не ведший дневников своих раскопок»* [Ростовцев 1925, с. 505]. Інформація про переважну частину розкопок С.А. Мазаракі та значну частину його колекції, що, вірогідно, нараховувала тисячі предметів, майже не публікувалася і назавжди втрачена.

скіфських курганів Посулля, яка переважно засновувалася на результатах розкопок С.А. Мазаракі, а також наводився опис трьох курганів, матеріали з яких надійшли до зібрання родини Ханенків: курганів 1 і 2 поблизу с. Вовківці (розкопки 1897–1898 р.) та кургану поблизу с. Будки [Ханенко, Ханенко 1899б, с. 5–6]. У випуску III вміщено данні ще по двом комплексам: кургану поблизу хут. Шумейка і кургану 6 поблизу с. Басівка [Ханенко, Ханенко 1900, с. 7–9]. Проте чимало знахідок, що надійшли з колекції С.А. Мазаракі, втратили конкретні прив'язки⁶, оскільки в каталозі вказано лише загальне посилання на місце їх знаходження: «*Роменский уезд*» і лише у частині випадків вказується: «с. *Волковцы*». Це, зокрема, стосується таких предметів як роговий гребінь із зображеннями хижих птахів⁷, різне ікло кабана⁸, деякі псалії тощо [Ханенко, Ханенко 1899б, с. 35–36, табл. XXXI, XXXII]. Кістяний набір предметів кінської вузди із знахідок у Роменському повіті [Ханенко, Ханенко 1900, с. 18, кат. 531, табл. LI] В.А. Іллінська ідентифікувала як такий, що походить з кургану поблизу с. Будки [Ильинская 1968, с. 41, рис. 19] без зазначення авторства розкопок, хоча, найвірогідніше, це був саме С.А. Мазаракі, про що свідчить відповідний запис у інвентарній книзі музею, зроблений завідувачем археологічного відділу В.В. Хвойкою⁹.

Важливою частиною колекції були предмети з розкопок В.В. Хвойки у Київській губернії. Це знахідки з Чигиринського повіту: з чотирьох курганів в ур. Галушине поблизу с. Пастирське (розкопки 1898 р.)¹⁰, кількох курганів між сс. Райгород і Пруси, курганів 1, 2 і 14 поблизу с. Райгород, курганів 9–13 поблизу с. Пруси (розкопки 1899 р.) та городища поблизу с. Пастирське, – а також двох курганів поблизу с. Трипілля Київського повіту, чотирьох курганів поблизу с. Флярківка (Флерковка) та шести курганів поблизу с. Жаботин Черкаського повіту [Ханенко, Ханенко 1899б, с. 8–13; Ханенко, Ханенко 1899б, с. 9–13; Приложение, с. 5–6]¹¹. Розкопки В.В. Хвойкою проводилися за часткової фінансової допомоги Б.І. Ханенка [Хвойко 1905, с. 93].

⁶ Найвірогідніше, ця ситуація спричинилася не внаслідок недбалості укладачів каталогу, а тим, що відомості про предмети не були зафіксовані самим С.А. Мазаракі (пор.: Императорская... 2009, с. 457).

⁷ «*Найден в кургане возле с. Волковцы Роменского у. Полтавской губ. Раскопки С.А. Мазараки*» [Археологический каталог, с. 296, инв. № 12051/п].

⁸ «*Найден в кургане при с. Волковцы Роменского у. Полтавской губ. Раскопки С.А. Мазараки*» [Археологический каталог, с. 296, инв. № 12058/п].

⁹ [Археологический каталог, с. 297-298, инв. № 12070-12078].

¹⁰ Вірогідно, опис курганів був складений самим В.В. Хвойкою, оскільки збереглася чернетка даного опису [Яковенко 1966, с. 183-184]. Проте до каталогу увійшла інформація лише про чотири кургана, тоді як у 1898 р. їх було розкопано дванадцять.

¹¹ Більш детальна інформація про розкопки В.В.Хвойкою курганів на території Київської та Полтавської губерній у 1897-1900 р. міститься у звітах, наданих ним до Імператорської археологічної комісії [Вахтина 2009]. Див. також: [Хвойка 1900; 1904].

Незначну частину зібрання склали предмети з розкопок дванадцяти пограбованих курганів в ур. Смольне (Смолянські кургани) в Черкаському повіті, скупа інформація про розкопки яких (без зазначення автора розкопок) подавалася у додатку випуску III [Ханенко, Ханенко 1900, Приложение, с. 5, 6].

Також невелику частину склали предмети, що були поодинокими знахідками з пам'яток (переважно, курганів) Лісостепового Подніпров'я. Зокрема, це пластинки із зображеннями зайців з кургану поблизу с. Гололівка [Ханенко, Ханенко 1899б, с. 33, № 447], масивний коштовний¹² перстень з високим об'ємним щитком, прикрашеним філігранню, з випадкових знахідок поблизу с. Таганча [Ханенко, Ханенко 1899б, с. 32, табл. XXIX, № 431] Чигиринського повіту Київської губернії, дві золоті пластини із стилізованим зображенням голови хижого птаха, вірогідно, окуття дерев'яної чаші (в каталозі – «частини головної пов'язки») з Канівського повіту Київської губернії [Ханенко, Ханенко 1899б, с. 32, табл. XXIX, № 427], а також глиняний посуд з сс. Мошни, Ташлик, Шандра, Радиванівка та ін. Київської губ. [Ханенко, Ханенко 1899б, с. 39–44].

З-поміж інших знахідок виділяються декілька. Це масивна бронзова фігурка бика, плакована золотом, із Золотоніського повіту Полтавської губ. [Ханенко, Ханенко 1899 б, с. 28, кат. 330], яку В.А. Іллінська помилково віднесла до знахідок з Шумейківського кургану [Ильинская 1968, с. 44, рис. 22, 2, 2а; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 319–320; 1986, с. 122; про виправлення помилки див.: Алексеев 2003, с. 200]. Більш точні відомості про місце знахідки вказані В.В. Хвойкою в інвентарній книзі музею (інв. № 11940): «Найден в кургане при с. Веремиевка Золотоношского у. Полтавской губ.¹³»¹⁴. В даному районі проводив роботи сам В.В. Хвойка [Линниченко 1901, с. 73–74; Іллінська 1968, с. 158–159; Ильинская 1968, с. 43; Вахтина 2009, с. 83–84], а тому ця інформація можна прийняти як повністю достовірну. Однак, на жаль, ніяких інших відомостей про знахідку не збереглося. Не виключено, що фігурка походить з грабінницьких розкопок селян, з наслідками яких під час проведення робіт зіткнувся В.В. Хвойка. Отже, можемо припустити, що ця фігурка походить з колекції В.В. Хвойки і потрапила до зібрання родини Ханенків разом з матеріалами розкопок.

Другий предмет – залізний меч з рельєфними зображеннями різних звірів на руків'ї [Ханенко, Ханенко 1900, с. 12, кат. 167; Махортых, Иевлев 2001, рис. 2, 2], який визначається як меч типу Чортомлик [Топал 2014, с. 132, 136, рис. 1, 9]. За каталогом він походить з Дубенського повіту Волинської губернії. Проте цей регіон не тільки не входить до

¹² За каталогом, цей виріб срібний (також див.: [Онайко 1960, с. 35; 1966, с. 64, кат. 244]). Насправді перстень, що нині зберігається у Музеї історичних коштовностей України (інв. № АЗС-675), має срібну шинку та золотий щиток.

¹³ Зараз це Чернобаївський район Черкаської області, розташований в лівобережній частині Придніпров'я.

¹⁴ [Археологический каталог, с. 288].

території розповсюдження старожитностей скіфського типу, але й значно відірваний від нього. Наразі інших знахідок даного типу тут більше невідомо. І хоча сам меч за своїми параметрами має ознаки випадкової знахідки з віддалених периферійних регіонів [Топал 2014, с. 136], залишаються сумніви про достовірність вказаного місця знаходження меча.

Ще одна поодинокі знахідка – бронзове втульчасте навершя у формі біконічного прорізного бубонця, який вінчає голівка вухастої тварини з мордою-п'ятаком [Ханенко, Ханенко 1900, с. 3, 14, 21, табл. XLIII, кат. 347]. В каталозі зазначено, що навершя походить з Канівського повіту Київської губернії. Проте аналогічне навершя було знайдено у кургані, розкопаному Ю.Ф. Абазою поблизу с. Васильків Звенигородського повіту Київської губ.¹⁵ у 1895 р. Ця знахідка завдяки посередництву ІАК потрапила до музею старожитностей Київського університету ім. Св. Володимира, а у 1930-ті роки – до історичного музею [Бабенко, Ліфантій 2019]. Подібність двох навершів (васильківського і канівського) настільки значна, що Л.І. Бабенко та О.В. Ліфантій вважаються його одним тим самим. Проте деякі відмінності (форма вуха, постава і грацильність голови) все ж помітні. Остаточо вирішити атрибуцію «канівського» навершя можливо буде при подальших дослідженнях.

У випуску II каталогу згадується та наводиться малюнок ще одного бронзового навершя [Ханенко, Ханенко 1899б, с. 21, рис. на с. 14]. Це відоме навершя з фігуркою божества (Папая?). Воно походить із зібрань В.В. Хвойки та передане ним до Київського музею старожитностей через посередництво ІАК у 1897 р. [Археологический каталог, с. 182, інв. № 2146/п] (детально про історію цього навершя та локалізацію місця знаходження див.: [Вахтина, Скорый, Ромашко 2010]).

Щодо певної групи предметів зазначено, що вони походять зі степової Скіфії – Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії [Ханенко, Ханенко 1899 б, с. 23, кат. 223; с. 25, кат. 268–269; с. 33, кат. 444; 1900, с. 4, кат. 337; с. 13–14, кат. 334–344; с. 17, кат. 466, 469; с. 18, кат. 508; с. 19, кат. 596]. Найвизначнішим з-поміж них є бронзовий казан [Ханенко, Ханенко 1899 б, с. 23, кат. 223, табл. X], що, найвірогідніше, походить з пограбованого селянами або іншими копачами степового кургану. Унікальною є кістяна ручка дзеркала у вигляді хижого птаха, що вполював водоплавного птаха [Ханенко, Ханенко 1900, с. 18, кат. 508, табл. LXI, 538]. Виріб, безумовно, античного походження, проте він цілком міг бути знайденим у степовому кургані, хоча будь яких аналогів йому не відомо.

Викликає великий сумнів походження зі степового Подніпров'я бронзових предметів кінської вузди. Це гомогенний комплект предметів: псалії, зооморфні вудила і бляшки із зображенням звірів (оленя,

¹⁵ О.О. Бобринський опублікував навершя з помилковою прив'язкою до с. Межирички Балтського повіту [Бобринский 1901, с. 66-67, рис. 16], і ця помилка, на жаль, закріпилася в літературі. Про долю комплексу та його атрибуцію див. детально: [Бабенко, Ліфантій 2019].

«оленекозла» і хижаків) [Ханенко, Ханенко 1900: с. 13–14, кат. 334, табл. ХLI]. Зооморфні образи виконано у особливій стилістичній манері, яка не була відома у Скіфії. А.Р. Канторович відніс дані зображення оленя до уляпсько-вознесенського типу, а «оленекозла» – до елизаветинсько-тенгінського, властивих переважно для пам'яток Прикубання другої половини IV ст. до н.е. [Канторович 2015, с. 555–557, 567–572, рис. на с. 1543, 1546]. Найвірогідніше, що саме з Прикубання (пограбованого кургану чи ґрунтового поховання) походить і цей вуздечковий комплект, що потрапив до колекції родини Ханенків. «Легенда» про Верхньодніпровський повіт, можливо виникла внаслідок того, що Б.І. Ханенко цікавився старожитностями з лісостепової чи степової придніпровської України, маючи за мету створення повноцінної археологічної експозиції Київського музею, яка мала би представляти старожитності, що походять саме з України. Вірогідно, торговець¹⁶ сформував комплекс знахідок у відповідності до запитів колекціонера та додав до нього для збільшення кількості (і ціни) предмети самого різного походження, які супроводив необхідною «правильною» легендою¹⁷.

Цілком імовірно, з Прикубання, а не степового Придніпров'я, походять й інші предмети кінської вузди [Ханенко, Ханенко 1900, с. 13–14, кат. 339–344, табл. ХLII], зокрема, два псалії з великими ажурними щитками із стилізованими зображеннями голів коня, які майже ідентичні до псаліїв з «Майкопського скарбу» [Leskov 2008, р. 189, cat. № 258], на що звернув увагу А.Р. Канторович [Канторович 2015, с. 501–502, 1181, рис. на с. 1521]. «Майкопський скарб» – умовна назва колекції старожитностей управляючого царськими виноградниками у Криму А. Мерля де Массоно, до якої увійшли археологічні предмети з погралованих пам'яток півдня Російської імперії, переважно, Тамані та Прикубання [Leskov 2008]¹⁸. Вона формувалася приблизно у ті самі роки, що й колекція родини Ханенків – 1890-ті [Федосеев 2002, с. 167], і не виключено, що (як в даному випадку) з одних і тих самих джерел.

Зовсім депаспартизованими виявилася значна частина бронзових та кістяних вістрів стріл, та деякі бронзові дзеркала [Ханенко, Ханенко 1899 б, с. 20, 22, 24, 35, кат. 201–202, 234–240], щодо яких зазначено в

¹⁶ Їх на той час називали «*продавець древностей*» [ОАК за 1903 год 1905, с. 148, 149, 155]. Серед відомих: Надель (Одеса), брати Гохман, Є. Запорозький, Букзіль, І. Пекерев та ін.

¹⁷ Про непрості колізії поповнення колекції говорять, наприклад, кілька історій придбання Варварою Николівною Ханенко давньоруських ікон [Вздорнов 2006, с. 175, 228, 249]. У колі колекціонування Б.І. Ханенко мав славу щедрого покушця старожитностей [Императорская... 2009, с. 190], чим, вірогідно, неодноразово користувалися торговці.

¹⁸ У 1907 р. дана колекція була вивезена з Росії за кордон [Федосеев 2002, с. 167]. Зараз предмети з неї розподілені по чотирьом музеям у США та Німеччині. Наразі псалії знаходяться у Музеї доісторичного періоду і ранньої історії (Museum für Vor- und Frühgeschichte) у Берліні [Leskov 2008, р. 189].

каталозі, що вони походять з *«Киевской, Полтавской и Екатеринославской губ.»*.

По своєю унікальною є бронзова ажурна пряжка квадратної форми, стосовно якої зазначено, що її придбано у Києві [Ханенко, Ханенко 1899б, с. 25, табл. XIV, 261]. Подібні вироби побутували на Центральному Кавказі з IV ст. до н.е. до IV ст. н.е. [Вольная 2006]. За Г.М. Вольною, пряжка відноситься до III, пізнього, типу із стилізованим зображенням оленя, на якого нападають двоє хижаків (хижих птахів), у відносно тонкій рамці [Вольная 2003; 2006, с. 400, рис. 1, 3]. Близькі пряжки походять переважно з території Північної та Південної Осетії і датуються вже першими століттями н.е. [Сланов 1989, табл. II]. Безумовно, пряжка походить з Кавказу, а те, що вона була придбана у Києві, говорить про досить значну географію оберту предметів на ринку старожитностей¹⁹.

Випуски I–V каталогу, видані у 1899–1902 р., охопили ту частину колекції²⁰, яка була передана до Київського художньо-промислового і художнього музею у 1904 р. Вочевидь, збирання колекції старожитностей Б.І. та В.Н. Ханенками тривало і по тому, хоча воно було вже не настільки цілеспрямованим. Найвірогідніше, археологічне зібрання для родини Ханенків ніколи не було пріоритетним. Не виключено, що воно розглядалося лише в контексті створення Київського міського музею, а оскільки така задача була виконана і надалі музейні фонди самостійно поповнювалися за рахунок дарунків різних меценатів, археологів та власних закупівель (наприклад: [Отчет 1914, с. 6–8; 1916, с. 7–8]), то придбанню археологічних предметів родинною Ханенків вже не надавалося такої уваги.

Проте нові придбання продовжували надходити до археологічної колекції. Вони вже не були настільки масовими, але все ж являли певний інтерес. Мабуть, тому через п'ять років з'явилося рішення видати додатковий, шостий, випуск *«Древностей Приднепровья»*, куди були

¹⁹ Звернемо увагу, що наприкінці XIX – на початку XX ст. до археологічного музею Київського університету надійшла невелика колекція кавказьких бронз. Серед них була і подібна пряжка, яка у 1912 р. була викуплена Київським художньо-промисловим і науковим музеєм [Вольная 2013]. Було висловлено припущення, що ця колекція могла первинно належати до зібрання полковника К.І. Ольшевського, інженера, археолога-любителя, що працював у Владикавказі [Вольная 2013, с. 194], або ж вона надійшла від дослідника Кавказу А.Н. Грена (1862–1932), який у 1892–1913 рр. працював приват-доцентом у Київському університеті [Длужневская 2014, с. 132–133]. А.Н. Грен і сам проводив археологічні дослідження в різних регіонах Кавказу і Передкавказзя у 1894, 1902–1905 рр. [Длужневская 2014, с. 11, 19–20], і міг придбати деякі предмети із зібрання К.І. Ольшевського, що саме розпродавалося у 1889 р. [Вольная 2010, с. 336]. Висловлюємо вдячність Г.М. Вольній (м. Владикавказ, РФ) за допомогу у цьому питанні.

²⁰ Наразі, зіставлення каталогу та інвентарної книги надходжень до Київського міського музею ніколи не проводилося, а отже ми лише апріорі можемо стверджувати, що предмети, опубліковані у каталозі, були повністю передані до Музею.

включені «предмети собрания Ханенков, не вошедшие в предыдущие выпуски» [Ханенко, Ханенко 1907, с. 1]. Всі старожитності було поділено на три хронологічні групи (до великого переселення народів або скіфо-сарматські старожитності, часів великого переселення народів та слов'янські старожитності), що відповідало попередній структурі каталогу. Особливістю каталогу була публікація колекції античних ювелірних предметів, яких не було у попередніх випусках. Саме завдяки цій колекції було навіть змінено назву випуску: «Древности Приднепровья и побережья Черного моря».

Предметів скіфського часу було опубліковано близько 200, хоча, на жаль, лише половина з них знайшла відображення у фото-таблицях, інші ж тільки згадуються у каталозі.

Певна частина цих предметів походить з лісостепового Придніпров'я і, вірогідно, була знайдена під час розкопок В.В. Хвойки, хоча про самі розкопки у випуску VI мова не йде. Це, зокрема, предмети (бронзова з позолотою ойнохоя та золоті пластини-оббивки дерев'яної чаші) з кургану 9 поблизу с. Оситняжка Чигиринського повіту Київської губ. [Ханенко, Ханенко 1907, с. 11, 15, кат. 423, 17, кат. 563а, табл. II, 423; V, 563а; про комплекс див.: Хвойко 1904, с. 7–12; Вахтина 2009, с. 76]. Сім різних предметів походять з пам'яток поблизу с. Пастирського того ж повіту [Ханенко, Ханенко 1907, с. 14–17, кат. 399, 410, 427, 428, 563–565]. Після розкопок у даній місцевості у 1897–1898 р., предмети з яких були опубліковані у випусках II і III каталогу, В.В. Хвойка там само провів значні за об'ємом роботи у 1901 р. [Хвойко 1905, с. 93–98; Яковенко 1966, с. 180–183]. Предмети, представлені у випуску VI, могли походити як з розкопок курганів (наприклад, такі золоті жіночі прикраси, як намисто, перстень та дві антропоморфні пластинки з підвісками: [Ханенко, Ханенко 1907, с. 17, кат. 563–565])²¹, так і з городища (наприклад, бронзове навершья-молоток у формі голови хижого птаха [Ханенко, Ханенко 1907, с. 15, табл. V, 428]). В останньому випадку предмети можуть належати до старожитностей, випадково знайдених селянами під час розкорчовки лісу на території Пастирського городища, оскільки деякі з них були викуплені Б.І. Ханенком, про що згадував В.В. Хвойка [Хвойко 1905, с. 96].

Найвірогідніше, з пограбованих селянами курганів походять золоте намисто з дев'яти здвоених пластинок з підвісками, місце знайдення яких зазначено як Васильківський повіт Київської губ. [Ханенко, Ханенко 1907, с. 17, табл. V, 567–575], та золота підвіска-лунниця з с. Кагарлик²² тої ж самої губернії [Ханенко, Ханенко 1907, с. 16, кат. 527,

²¹ Е.В. Яковенко [1969, с. 203] вважала, що з курганів, розкопаних В.В. Хвойкою, походить і бронзова підвіска-імітація ікла ведра [Ханенко, Ханенко 1907, с. 14, табл. II, 399], але наразі достовірно такої інформації не збереглося.

²² Не виключено, що дана прикраса якимось чином пов'язана з розкопками Н.С. Бранденбурга поблизу м. Кагарлик у 1890-1895 рр. [Бранденбург 1908, с. 4-16], зокрема, вона може походити зі скіфського кургану, пограбованого селянами у 1891 р. [Бранденбург 1908, с. 5-6].

табл. V, 527]. Різноманітні бронзові та кістяні предмети, що походять з різних місцевостей Київської губ., цілком могли бути і випадковими знахідками, придбаними (не виключено, при посередництві В.В. Хвойки²³) на ринках старожитностей, що були як у Києві, так і в невеличких повітових містечках²⁴. З-поміж них виділяються три бронзові вуздечкові наносники [Ханенко, Ханенко 1907, с. 14, 15, кат. 405, 406, 410, табл. II, 405, 406; IV, 410].

До бронзових знахідок в курганах поблизу с. Будки Роменського пов. Полтавської губ. віднесено два вуздечкових наносника (кат. 409, 429), фрагмент зооморфного псалія (?)²⁵ (кат. 430), парні браслети (кат. 431–432) та чотири навершя: з фігуркою оленя (кат.436), головою бараноптаха (кат. 433), з головою тварини з довгими вухами (кат. 434) та головою незрозумілої істоти (кат. 435) [Ханенко, Ханенко 1907, с. 14, 15, табл. I]. Три останні навершя походять з кургану 476, розкопаного у 1901 р. Н.Є. Бранденбургом «*верстах в 4-х восточнее сел. Великие Будки... (против сел. Волковцы*²⁶)» [Бранденбург 1908, с. 150–151, № 239]. На розкопках був присутній В.В. Хвойка, і, згідно з домовленостями, йому відійшла половина знахідок (інші було передано до Ермітажу) [Галанина 1977, с. 42], серед них і по одному з парних навершів. Опубліковане в каталозі навершя з оленем – одне з чотирьох, знайдених у 1897–1899 рр. В.В. Хвойкою в одному з курганів біля с. Оксютинці [Ильинская 1968, с. 38, табл. XXVI, 12–16].

Серед старожитностей скіфського часу виділяється кілька груп знахідок, щодо яких зазначено, що вони походять з «*областей, прилегающих к среднему и нижнему течению Днепра*» [Ханенко, Ханенко 1907, с. 10], або навіть точніше – з курганів, розкопаних поблизу м. Нікополя Катеринославської губернії. В цілому з «Нікопольських курганів» до зібрання родини Ханенків, а далі – до Музею надійшло щонайменше 50 золотих предметів²⁷, що представляють собою переважно невеликі пластини-

²³ Зокрема, із колекції В.В. Хвойки походить бронзова голівка коня з міст. Мошни Черкаського повіту [Ханенко, Ханенко 1907, с. 14, табл. , кат. 402], оскільки на час підготовки випуску каталогу вона була занесена до інвентарної книги музею ще 1897 р. [Археологический каталог, с. 57, інв. № 1935]. При цьому було зазначено, що предмет надійшов «*от Императорской археологической комиссии из коллекции, приобретённой от В.В. Хвойка*».

²⁴ Зокрема, В.В. Хвойка згадує, що такий «ринок» був у Златополі Чигиринського повіту [Хвойко 1905, с. 96].

²⁵ В.А. Іллінська вважала, що це сокирка-скіпетр [Іллінська 1961, с. 44, рис. 11, 4].

²⁶ У подальшому в археологічній літературі закріпилася прив'язка до Вовківців [Ильинская 1968, с. 50; Галанина 1977, с. 38, 42, табл. 21].

²⁷ Більшість бронзових предметів (вуздечний набір із с. Дмитрівка, намисто з антропоморфними фігурками, бронзова посудина) та набір коштовних прикрас головного убору, що також походять з Катеринославської губ. [Ханенко, Ханенко 1907, с. 14, 15, 16, кат. 373-398, 403, 422, 499-513, табл. II, 403; IV, 499-513], найвірогідніше, відносяться вже до часів середньовіччя, про що

аплікації одягу [Ханенко, Ханенко 1907, с. 16, кат. 514–526, 528–562, табл. VI]. Коли їх було передано до музею невідомо. 37 з них були внесені до інвентарної книги тільки у лютому 1924 р., коли всі ці речі вже знаходилися у фондах Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка [Величко, Полидович 2018].

Аналіз предметів з «Нікопольських курганів» показав, що вони походять із різних комплексів (детально див.: [Величко, Полидович 2018]). Так, з високою часткою ймовірності, можна стверджувати, що пластини із зображенням Медузи (кат. 528), грифона (кат. 533) і юнака, що «біжить» (кат. 531), тотожні до знахідок у кургані Куль-Оба і походять саме з нього. Певна частина таких пластинок розійшлася по приватним колекціям, через які потрапила в різні зібрання і музеї багатьох країн світу [Журавльов, Новикова, Шемаханська 2014, с. 14–25]. Пластина із зображенням чоловічої голови (кат. 530), вочевидь, походить з кургану Огуз. Дуже заманливо припустити, що одна з пластин у формі хреста (кат. 524) пов'язана із знахідками в кургані Чортомлик²⁸. Видовжена опукла бляшка із зображеннями двох голів кабана (кат. 514) і велика пластина-розетка (кат. 529), найвірогідніше, походять з середньодонських могильників, які також грабувалися селянами на початку ХХ ст. [ОАК за 1905 год 1908, с. 82, 96]. Походження з лісостепових пам'яток не можна виключати і для середніх (кат. 561) і малих (кат. 545–559) пластин-розеток. Серія пластинок із зображенням грифона (кат. 537–544) та велика пластинка із зображенням сцени шматування (кат. 562) цілком можуть бути пов'язані зі степовими комплексами. А ось кругла пластина із зображенням звіра (кат. 532) – унікальна, за іконографічними ознаками вона датується XII–XIII ст.

Ще одна група коштовних знахідок пов'язана з курганом Огуз [Ханенко, Ханенко 1907, с. 15–16, кат. 473–498, табл. VI]. У 1902 р., через вісім років після часткових розкопок М.І. Веселовським цього найбільшого «царського» кургану, *«здесь было собрано множество золотых вещей, большей частью доставленных местных начальством в комиссию, отчасти же разошедшихся по рукам и попавших в частные коллекции (напр., П.А. Маврогородато и Б.И. Ханенка)»* [Спицын 1906, с. 157]. До зібрання родини Ханенків загалом потрапило 17 золотих предметів, опублікованих в каталозі. Окрім того, в інвентарній книзі Музею згадуються

зазначається і в самому каталозі [Ханенко, Ханенко 1907, с. 12]. Щодо атрибуції бронзових пластин, мовби то знайдених в одному з нікопольських курганів [Ханенко, Ханенко 1907, с. 14, кат. 415-418, табл. VI], див. докладно: [Симоненко 2010, с. 196-198].

²⁸ Вона може мати відношення до тієї частини знахідок в кургані, яка, згідно з договором з власницею землі поміщицею Е. П. Зейфарт, після розкопок в 1863 р. відійшла до неї. ІАК вів переговори про покупку предметів, проте «внаслідок бюрократичних зволікань і затримок речі не були куплені, їх подальша доля невідома» [Алексеев, Мурзін, Ролле 1991, с. 13]. Дуже ймовірно, що золоті предмети розійшлися по приватних колекціях.

інші вироби: «фибула свинцовая в виде колеса» (інв. № 11876), «раковина морская, 10 шт.» (інв. № 11877), «5 бляшек разного вида» (інв. № 11890), «3 бляшки разного вида» (інв. № 11898)²⁹. Як зазначалося у каталозі, предмети знайдено в «кургане Агус³⁰, близ с. Белозёрки, Мелитопольск. уез., Екатеринославск. губ.³¹, раскопанном по поручению Имп. Арх. Комиссии, куда и поступили добытые при раскопках однородные с настоящими предметы; последние найдены крестьянами после указанных раскопок в боковом склепе» [Ханенко, Ханенко 1907, с. 16]. Проте коштовні предмети досить різноманітні і, вочевидь, походять з різних комплексів.

З означених 17 предметів, в першу чергу, виділяються ті, що слугували оздобою кінської вузди: пластинчастий нащичник, круглі бляхи, воронкоподібний предмет, пласка ворворка та шість циліндриків. Саме такі оздоби надійшли від селян і до Імператорської археологічної комісії [Спицын 1906, с. 157–166, рис. 16; 17; 20; 22; 30]. Отже щодо них, то не має жодних сумнівів, що вони походять саме з Огузу.

Друга група коштовних предметів складається з жіночих прикрас (золота сережка з намистиною, два кільця-сережки, перстень з випуклим щитком, підвіска у вигляді качки) та нашивних пластин. Ці предмети цілком могли походити з Південної гробниці (жіночої), пограбованої селянами, про що йшла мова у анотації до каталогу [Ханенко, Ханенко 1907, с. 16]. Характерно, що експедицією В.Н. Рота, яка того ж 1902 р. досліджувала зруйнована частина кургану Огуз [ОАК за 1902 год 1904, с. 63–65], було знайдено фрагменти кістяного точеного веретена, велику кількість намиста та різні нашивні пластини, що, безсумнівно, були пов'язані саме з жіночим похованням. Так само до колекції П.А. Маврогордато (м. Одеса) з пограбованої селянами частини Огузу надійшли пластинки-аплікації жіночого одягу, які вже у 1903 р. були перепродані до ІАК [ОАК за 1903 год 1905, с. 166–167, рис. 323]. Щоправда, певна частина цих пластинок не має відношення до Огузу, а, найвірогідніше, походить з Діївого кургану [Айсфельд 2014, с. 47, 49, илл. 17]. Цілком можливо, що неправильне місце знахідки П.А. Маврогордато назвав торговець [Айсфельд 2014, с. 49]. Оскільки Б.І. Ханенко придбав свою частину «огузьких» старожитностей одночасно з одеським колекціонером, то, не виключено, мав справу з тим самим торговцем, а отже викликають сумніви щодо достовірності інформації про місце знайдення даних

²⁹ [Археологический каталог, с. 284, 285]. На жаль, будь яка інформація про ці предмети (як і вони самі) на даний час не збереглася.

³⁰ Дана назва кургану сходить до народної топонімики. У місцевих мешканців він був відомий як Агуска (Огуска) [Переводчикова 2004: с. 203]. Це ім'я було зафіксовано і на топографічних картах ХІХ ст. А назва Огуз з'явилося вже у звітах М.І. Веселовського про розкопки [ОАК за 1891, с. 72; Переводчикова 2004: с. 203], і одразу увійшло до вжитку в археологічній літературі. Можливо, не випадково складачі каталогу використовували саме народну назву, яка прийшла до них від торговців.

³¹ Насправді: с. Нижні Сірогози Мелітопольського повіту Таврійської губ.

старожитностей. Ці сумніви підсилюються тим, що до складу знахідок з Огузу у ханенківському зібранні входить золота оббивка дерев'яної чаші із зображенням лева [Ханенко, Ханенко 1907, с. 16, кат. 481, табл. VI: 481]. Зображення доволі оригінальне. Найближча і фактично єдина його аналогія походить з кургану Мала Цимбалка з розкопок І.Є. Забеліна у 1868 р., з тією різницею, що в даному випадку на оббивці чаші зображено фантастичного лева [Алексеев 1995, с. 53, 54, 58, рис. 1,3; 3, 2]. Комплекс Малої Цимбалки датується третьою – початком четвертої чверті V ст. до н.е. [Алексеев 1995, с. 58], так само можна датувати і ханенківську оббивку. В той же час комплекс кургану Огуз загалом датується у межах другої половини IV ст. до н.е.³². Отже оббивка із зображенням лева не могла належати до комплексу з кургану Огуз, а походить вона з якогось іншого степового кургану.

Отже, щодо скіфських старожитностей (як і загалом значної частини археологічної колекції), що знаходилися у зібранні В.Н. і Б.І. Ханенків, можна припустити, що вони збиралися переважно для подальшої передачі до Музею старожитностей, створенням якого опікувався Б.І. Ханенко. В першу чергу, родина Ханенків виступала як меценати, за кошти яких не лише було придбано значну кількість різних експонатів (можна припустити, що певна частина з них первинно належала В.В. Хвойці), але й проводилися археологічні розкопки. Це достеменно відомо стосовно В.В. Хвойки, про що вже йшла мова. Зацікавленість у таких роботах була з обох сторін і, вочевидь, вона також була пов'язана із задачею насичення музею цікавими експонатами.

Водночас, Б.І. Ханенко мав справу з торговцями старожитностями, через яких було придбано предмети як з лісостепового Придніпров'я, так і степового. Найпомітнішим у цьому випадку було придбання серії предметів з «Верхньодніпровського повіту», «Нікопольських курганів» та «кургану Огуз». І в даних випадках зібрання родини Ханенків не оминула стандартна «хвороба» приватних колекцій, що поповнюються за рахунок старожитностей, здобутих з пограбованих пам'яток: вони наповнюються предметами із втраченою або сфальсифікованою легендою, що у подальшому, коли такі предмети стають доступні для дослідження, може призвести, у тому числі, й до хибних наукових висновків³³.

³² На думку О.Є. Фіалко, основне ядро речового комплексу «відноситься до другої половини, останньої третини» IV ст. до н.е. [Фіалко 1993, с. 15]. А.Ю. Алексеев запропонував близьку дату – 330-325 рр. до н.е. [Алексеев 2003, с. 269]. За С.В. Поліним, дату всіх комплексів Огузу можна розглядати в межах 350-340 рр. до н.е. [Полин 2014, с. 383-384].

³³ Зокрема, А.Р. Канторович, описуючи бронзовий псалій з ажурним щитком, про який вище йшла мова, зазначає, що «придніпровське зображення» практично тотожне таманському і припускає, що це можливо, був прикубанський імпорт [Канторович 2015, с.502]. Хоча, безумовно, даний псалій слід розглядати лише у контексті прикубанських старожитностей, повністю відкидаючи його вигадану придніпровську прив'язку, подану у каталозі.

Слід зауважити, що не всі скіфські старожитності із зібрання родини Ханенків були опубліковані у каталозі та передані до Музею. З-поміж тих коштовних предметів, що так і залишилися у приватному зібранні і потрапили до музейного фонду вже по смерті Б.І. Ханенка, була, зокрема, золота пластина із зображеннями скіфів з кургану поблизу с. Сахнівка Канівського повіту Київської губ., розкопаного В.Є. Гюзе у 1901 р. [Безсонова, Раєвський 1977, с. 40].

Формування античної колекції відбувалося іншим шляхом, та й мотивація до її накопичення була іншою. Не виключено, що окрім розповсюдженої на той час моди на володіння такою колекцією, це був і особистий інтерес Варвари Ніколівни та Богдана Івановича. Античні предмети надходили до самого зібрання, що зберігалось у їх приватному будинку на вул. Олексіївській.

Уявлення про цю колекцію також дає каталог, в випуску VI якого вміщено відомості про понад 330 різноманітних предметів, виконаних із бронзи (фібули, статуетка, фігурка-ручка дзеркала), коштовних металів та каменів (сережки, підвіски, персні, різьблені камені, пластинки), кістки (різьблена пластинка, посудинка), скла (переважно, посуд), кераміки (статуетки, барельєфи, маски, посуд), мармуру (барельєф, фрагменти скульптур).

Понад 70% античних предметів походили з Керчі та її околиці і презентували боспорські старожитності. З них найзначнішими були: зібрання ювелірних виробів (28 предметів)³⁴, скляного (100) та керамічного (42) посуду, статуетки, фрагменти глиняних барельєфів, мармурових статуй [Ханенко, Ханенко 1907, с. 15, 17–21]. Район Керчі упродовж всього XIX ст. був справжнім археологічним Клондайком [Боровкова 1999]. У доповідній записці ІАК К.Є. Думберг, якого у 1891 р. було призначено директором Керченського музею старожитностей, писав: *«Керченские лавки переполнены древностями. Судьи, как правило, оправдывают разрушителей памятников. Открыто работают кладочискатели: Букзиль, Тульман, Ермолай Запорожский»* [Федосеев 2002, с. 167]. Старожитності з багатючих колекцій скарбощукачів розходилися по всій Російській імперії та за кордоном, особливо у Німеччині [Боровкова 1999, с. 74–139; Федосеев 2002, с. 167–168]. Не виключено, що одну з таких колекцій придбали і В.Н. та Б.І. Ханенки.

Ще одна численна колекція античних предметів походила з Ольвії. Це 52 ювелірних вироби, 2 кістяні (різна пластинка, посудинка) та 9 керамічних (статуетки та фрагменти масок) [Ханенко, Ханенко 1907, с. 17, кат. 576–601; с. 18, кат. 645–653, 551, 552; с. 19, кат. 903–911]. Грабіжницькі розкопки в Ольвії неподалік с. Парутине наприкінці XIX ст. досягли значного масштабу. За свідченнями, неврожайного

³⁴ Щоправда, дослідниками даних ювелірних виробів ставилося під сумнів їх керченське походження. Зокрема, зазначалося, що оскільки відсутні точні відомості про час та місце знахідок гем, то позначення його як *«из раскопок близ Керчи»* [Ханенко, Ханенко 1907, с. 18] «слід, мабуть, вважати умовним» [Березова 1989, с. 94].

1899 р. все населення Парутиного займалося розкопками, оскільки це був для них мало не єдиний спосіб виживання: *«Хищнические раскопки производились всюду; бывали дни когда работало до 300 человек. Местным полицейским властям не удалось приостановить эту хищническую деятельность. ... Добытые крестьянами древности перепродавались при посредстве евреев разным частным лицам, успевшим за один этот год составить целые музеи древностей из Ольвии»* [ОАК за 1900 год 1902, с. 3]. У вересні 1899 р. член Одеського товариства історії старожитностей, хранитель музею Товариства, Е. Р. фон Штерн зробив доповідь про тяжке становище Ольвії та знахідки з грабіжницьких розкопок у Парутиному. За його свідченнями тоді було розграбовано ольвійський некрополь IV ст. до н.е. – III ст. н.е., який саме знаходився на селянських суспільних землях [фон-Штерн 1900, с. 102, 118–119, 121–123]. Не виключено, що ольвійська частина античної колекції родини Ханенків могла походити саме з цих грабіжницьких розкопок селян, а речі були придбані через посередників та торговців старожитностями, найвідомішими з яких були Надель з Одеси та брати Гохмани з Очакова [ОАК за 1899 год 1902, с. 127; ОАК за 1903 год 1906, с. 147–150].

Крім того, відомо, що одеський колекціонер П. А. Маврогордато, який зібрав значну колекцію ольвійських старожитностей [фон-Штерн 1900, с. 118, 121–122; Айсфельд 2014, с. 45–46], частково розпродавав своє зібрання. Так, у 1900 р. 188 різноманітних предметів ним було продано А. Бертге-Делагарту [Айсфельд 2014, с. 46]. В 1903 р. частину його колекції було викуплено ІАК і передано до Ермітажу [ОАК за 1903 г. 1906, с. 150–152; Горская, Медведева 2015]. Чимало предметів перейшло до закордонних музеїв [Айсфельд 2014, с. 46]. Цілком імовірно, що пропозицію придбати якусь частину колекції П. А. Маврогордато могло отримати і подружжя Ханенків³⁵.

У лютому 1924 р. до інвентарної книги музею було записано 52 коштовні предмети, що походять з Ольвії та надійшли із зібрання родини Ханенків. З них збереглися і на сьогоднішній день вдалося ідентифікувати у зібранні Музею історичних коштовностей України 42 предмети. Це сережки різних типів та нашивні пластинки. Їх ретельний аналіз показав, що «ольвійська» колекція є строкатим різночасовим та мультикультурним зібранням. Найвірогідніше, що дійсно з Ольвії походять тільки деякі типи сережок та бляшки із стилізованим зображенням сирени (докладніше див.: [Величко 2019]).

Невеличка колекція глиняних виробів (масок, частин барельєфів та ліпних орнаментів) надійшла до зібрання родини Ханенків з Херсонесу [Ханенко, Ханенко 1907, с. 20, кат. 912–921].

Деякі античні предмети були, вірогідно, придбані на європейських аукціонах. Це 2 посудини-ліцитоси, що походять з Афін [Ханенко,

³⁵ Про зв'язок з колекцією П. А. Маврогордато говорять, зокрема, деякі предмети (сережки та нашивні пластинки), точні аналоги до яких присутні в обох колекціях [Величко 2019, с. 76, 78].

Ханенко 1907, с. 21, кат. 971–972], глиняна статуетка з Беотії [Ханенко, Ханенко 1907, с. 20, табл. XIV, 927], фрагмент статуетки зі Смірни [Ханенко, Ханенко 1907, с. 20, кат. 928] та 5 статуеток з Танагри [Ханенко, Ханенко 1907, с. 20, табл. XIII, 922, 923, 925; XIV, 924, 927]. Невелика колекція ювелірних виробів (різні тонкі золоті пластинки, у тому числі дві діадеми) походить з південного узбережжя Чорного моря [Ханенко, Ханенко 1907, с. 18, кат. 631–644, табл. X]. З Малою Азією пов'язані своїм походженням і мармуровий барельєф (частина надгробку) із зображенням Прозерпіни та Плутона [Ханенко, Ханенко 1907, с. 21, кат. 1]. Ще сім виробів з мармуру виявилися повністю депаспортизованими.

Антична колекція В.Н. і Б.І. Ханенків продовжувала і надалі поповнюватися. Зокрема, відомо, що вже після 1907 р. ними було придбано частину зібрання античних старожитностей одеського купця і колекціонера Й.Л. Конельського [Штительман 1964, с. 224; Чуева 2017, с. 17].

Переважна частина предметів з колекції Ханенків була передана до Київського художньо-промислового і наукового музею у 1904 р. Хоча частина скіфського, а надто античного зібрання зберігалася у будинку родини Ханенків [Чуева 2005, с. 24] і була музеєфікована вже після 1918 р. зі створенням Музею Ханенків (детально про це див.: [Корнієнко 2005]).

Отже, колекція скіфо-античних предметів у зібранні родини Ханенків формувалася різними шляхами і з різною метою. Стосовно скіфських старожитностей можна припустити, що одразу малася на увазі їх подальша музеєфікація. З цією метою виділялися кошти на проведення розкопок різних пам'яток, зокрема, скіфських курганів, купувалися невеликі приватні колекції. Археологічне зібрання родини Ханенків майже з першого року свого формування стало музейним надбанням, було важливим чинником культурного життя Києва та всієї України на початку ХХ ст. Проте, антична частина цього зібрання переважно залишалася у приватній колекції і потрапила до музею уже по смерті Б.І. Ханенка. Для ханенківського зібрання були властиві головні пороки приватних колекцій: депаспортизація знахідок, втрата або ж фальсифікація історичної інформації і, не виключено, насичення культурної спадщини підробками³⁶.

Джерела та література

Айсфельд О. Коллекция Петра Маврогордато: пути античных артефактов из Причерноморья в зарубежные музейные и частные собрания // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2014. – № 13. – С. 40–54.

Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII – IV веков до н. э. – СПб., 2003. – 416 с.

Антонович В. Черты быта славян по курганным раскопкам // Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности Приднепровья. – Вып. III: Эпоха славянская (VI–XIII в.). – К., 1902. – С. I–VI.

³⁶ Див. про це детальніше: [Величко, Полидович 2018, с.142-143, 150-151; Полидович 2018; Величко 2019, с. 79-80].

- Археологический каталог. Книги I и II тома 1-го. Написанный В. В. Хвойка. Начата запись: 1897 – 1904 – 1909. Инв. № от 1 до 14871 // Архів відділу збереження фондів Національного музею історії України.
- Бабенко Л.І., Ліфантій О.В. Атрибуція речей із забутого комплексу з розкопок біля с. Васильків // АДІУ. – 2019. – Вип. 4 (33). – С. 97–108.
- Безонова С.С., Раевський Д.С. Золота пластина із Сахнівки // Археологія. – 1977. – Вип. 21. – С. 39–50.
- Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. – СПб., 1894. – Том второй. – XXIII+233 с., 30 л. ил.
- Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. – СПб., 1901. – Том третий. – XII+174 с., 21 л. ил.
- Боровкова В.Н. Коллекционеры и торговцы боспорскими древностями. – Керчь, 1999. – 160 с. (Древности Керчи. – Вып. 4.).
- Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга (1888 – 1902 гг.). – СПб., 1908. – VII+220 с.
- Вахтина М.Ю. К истории изучения В.В. Хвойкой скифских древностей Лесостепного Поднепровья (по материалам научного архива ИИМК РАН) // Эпоха раннего железа. – К., Полтава, 2009. – С. 74–85.
- Вахтина М.Ю., Скорый С.А., Ромашко В.А. О месте находки скифского навершия с изображением Папая (Национальный музей истории Украины) // Записки ИИМК. – 2010. – Вып. 5. – С. 146–159.
- Величко Е. «Ольвийские» золотые украшения из коллекции Б.И. и В.Н. Ханенков (по материалам Музея исторических драгоценностей Украины) // Едiвако. Науковий щоквартальник. – К., Миколаїв, 2019. – № 1(25). – С. 65–82.
- Вздорнов Г.И. Реставрация и наука. Очерки по истории открытия и изучения древнерусской живописи. – М., 2006. – 412 с., ил.
- Вольная Г.Н. К вопросу о происхождении и типологии бронзовых прямоугольных ажурных пряжек // Кавказ: история, культура, традиции. Материала международной научной конференции. – Сухуми, 2003. – С. 21–26.
- Вольная Г.Н. Трансформация «сцены охоты» на бронзовых поясах и поясных ажурных пряжках Кавказа // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Донецк, 2006. – Т. 3. – С. 399–410.
- Вольная Г.Н. О начальном этапе истории изучения зооморфного искусства Кавказа раннего железного века // Археологический альманах. – № 21. – 2010. – С. 333–344.
- Вольная Г.Н. Кавказские зооморфные находки из Национального музея истории Украины // Третья Абхазская международная археологическая конференция: Проблемы древней и средневековой археологии Кавказа. Материалы международной научной конференции. – Сухум, 2013. С. 192–199.
- Галанина Л.К. Скифские древности Поднепровья. (Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга) // САИ. – 1977. – Вып. Д1–33. – 68 с.
- Горская О.В., Медведева М.В. Коллекция П.А. Маврогордато в Отделе античного мира Эрмитажа: история поступления и проблемы атрибуции // КСИА. – 2015. – Вып. 241. – С. 409–421.
- Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии: научно-популярное издание. Книга 1. – Херсон, 1903. – 199 с.

- Длужневская Г.В. Археологические исследования в Европейской части России и на Кавказе в 1859–1919 гг. (по документам Научного архива Института истории материальной культуры РАН). – СПб., 2014. – 218 с.
- Забелин И.Е. История русской жизни с древнейших времен. – М., 1876. – Ч. 1. – 682 с.
- Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. – К., 1968. – 267 с.
- Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р.Тясмин (VII–VI вв. до н.э.). – К., 1975. – 224 с.
- Іллінська В.А. Скіфські сокири // Археологія. – 1961. – Т. XII. – С. 27–52.
- Іллінська В.А. Из неопублікованих матеріалів скіфського часу в лівобережному Лісостепу // Археологія. – 1968. – Т. XXI. – С. 147–163.
- Императорская Археологическая Комиссия (1859–1917): К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия. – СПб., 2009. – 1192 с.
- Ковалинский В.В. Меценаты Киева. – К., 1998. – 528 с.
- Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – К., 1967. – 188 с.
- Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р.Рось. – К., 1981. – 160 с.
- Корнієнко Н. Музей Ханенків у 1920-ті роки (на матеріалах архіву музею) // Ханенківські читання. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 5–23.
- Краткий указатель историко-археологической выставки Киевского городского музея. 1900 г. – К., 1900. – 16 с.
- Ластовський В.В. Из історії археологічних досліджень Черкащини в XIX – на початку XX ст. // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси, 1995. – С. 5–12.
- Махортых С.В., Иевлев С.М. Скифские мечи и кинжалы из собрания Национального музея истории Украины // Древности Северского Донца. – Луганск, 2001. – Т. 5. – С. 100–107.
- Мозолевський Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н.э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы). – К., 2005. – 600 с. +24 табл. цв. илл.
- Переводчикова Е.В. Курган Козёл глазами кочевников разных эпох // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – 2004. – Т. XI. – С. 200–204.
- Полин С.В. Об ограблении скифских курганов в Северном Причерноморье // АДИУ. – 2017. – Вип. 2. – С. 527–535.
- ОАК за 1882–1888 годы. – СПб., 1891. – 334+132 с.
- ОАК за 1891 год. – СПб, 1893. – 187 с.
- ОАК за 1895 год. – СПб, 1897. – 201 с.
- ОАК за 1899 год. – СПб, 1902. – 183 с.
- ОАК за 1900 год. – СПб, 1902. – 173 с.
- ОАК за 1902 год. – СПб, 1904. – 173 с.
- ОАК за 1903 год. – СПб, 1905. – 129 с.
- ОАК за 1905 год. – СПб, 1908. – 129 с.
- Онайко Н.А. Античный импорт на территории Северного Причерноморья // СА. – 1960. – № 2. – С. 25–41.

- Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и в Побужье в IV–II вв. до н. э. // САИ. – 1970. – Вып. Д 1–27. – 210 с.
- Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени государя императора Николая Александровича за 1914 год. – К., 1914. – 35 с.
- Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени государя императора Николая Александровича за 1915 год. – К., 1916. – 37 с.
- Петренко В.Г. Украшения Скифии VII–III вв. до н.э. // САИ. – 1978. – Вып. Д4–5. – 145 с.
- Переводчикова Е.В. Курган Козёл глазами кочевников разных эпох // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – 2004. – Т. XI. – С. 200–204.
- Рославец О. Б.І. Ханенко – засновник Київського музею західного та східного мистецтва // До 150-річчя з дня народження Богдана Івановича Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. Матеріали науково-практичної конференції. – К., 1999. С. 5–13.
- Симоненко А.В. Сарматские всадники Северного Причерноморья. – СПб., 2010. – 336 с.
- Скорий С.А. Курган Переп'ятиха. До етнокультурної історії Дніпровського Лісостепового Правобережжя. – К., 1990. – 124 с.
- Сланов А.Х. Железный век на территории Южной Осетии. – Цхинвали, 1989. – 112 с., XLV табл.
- Спицын А.А. Серогозские курганы // ИАК. – 1906. – Вып. 19. – С. 157–164.
- Топал Д. Финальная линия развития мечей классической Скифии. Соотношение типов Чертомлык и Шульговка // Stratum plus. – 2014. – № 3. – С. 129–156.
- Указатель выставки Киевского общества древностей и искусств, 1897 г. – К., 1897. – 86 с.
- Федосеев Н.Ф. Керченский музей древностей // ВДИ. – 2002. – № 1. – С. 154–178.
- фон-Штерн Э.Р. О последних раскопках и находках в Ольвии // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1900. – Т. XXII. Часть V. – С. 101–124.
- Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. – К., 1848. – 128 с. +17 илл.
- Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Собрание картин итальянской, фламандской и др. школ. – К., 1896. – 74+XIV с.
- Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности Приднепровья. – Вып. I: Каменный и бронзовый века. – К., 1899а. – 15 с. +12 л. ил.
- Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности Приднепровья. – Вып. II: Эпоха, предшествующая Великому переселению народов. [Ч. 1]. – К., 1899. – 44 с. +37 л. ил.
- Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности Приднепровья. – Вып. III: Эпоха, предшествующая Великому переселению народов. [Ч. 2]. – К., 1900. – 22 с. +17 ил.
- Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности Приднепровья. – Вып. IV: Эпоха Великого переселения народов. – К., 1901. – 30 с. +20 ил.
- Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности Приднепровья. – Вып. V: Эпоха славянская (VI–XIII в.). – К., 1902. – VI+64 с. +40 ил.

- Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности Приднепровья и побережья Чёрного моря. – К., 1907. – Вып. VI. – II+44 с. +21 ил.
- Хвойко В.В. Раскопки курганов в окрестностях м. Райгород и с. Прусы Черкасского у. Киевской губ. // АЛЮР. – 1900. – № 2.
- Хвойко В.В. Раскопки курганов при с. Оситняжке Чигиринского у. Киевской губ. // АЛЮР. – 1904. – № 4–5. – С. 7–12.
- Хвойко В.В. Городища среднего Приднепровья, их значение, древность и народность // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. 1902 г. – М., 1905. – Т. 1. – С. 93–104.
- Чуева К. До питання про долю колекції творів з коштовних металів музею мистецтв імені Б.І. та В.Н. Ханенків // Ханенківські читання. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 24–30.
- Чуева К. Акварелі Мстислава Фармаковського з наукового архіву Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2017. – Вип. 21. – С. 167–174.
- Шовкопляс Г. Про діяльність Б.І. Ханенка у заснуванні та історії Київського художньо-промислового та наукового музею // До 150-річчя з дня народження Богдана Івановича Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. Матеріали науково-практичної конференції. – К., 1999. – С. 51–58.
- Яковенко Е.В. Нове про розкопки В.В. Хвойки біля с. Пастирського // Археологія. – 1966. – Т. XX. – С. 180–184.
- Яковенко Э.В. Клыки с зооморфными изображениями // СА. – 1969. – № 4. – С. 200–207.
- Leskov A.M. The Maykop Treasure. – Philadelphia, 2008. – 304 p.

Velichko E.A., Polidovych Yu.B.

Scythian-antique antiquities in the collection of Bohdan and Varvara Khanenko: ways of arrival

Summary

The article describes the ways of arrival of the Scythian-antique objects in the collection of Bohdan and Varvara Khanenko. We do not know how this collection originated. Subsequently, the Khanenko family allocated currency for excavations (in particular, Vikentii Khvoika), bought items in local markets, bought private collections and used the services of antiquities dealers. The ways in which objects came into the collection significantly determined their scientific value. Regarding the items received from the excavations or collections of archaeologists and antiquity-lovers, as a rule, information about their location was preserved. On the contrary, items received from the antiquities market, as a rule, do not have such information and even more than that: the information accompanying them turned out to be falsified. First of all, this concerns the collection of objects that came from the regions of the Steppe Ukraine and antique towns. Most of the Scythian antiquities from the Khanenko collection were transferred to the Kyiv Scientific, Industrial and Art Museum, which opened in 1904. Antique articles, in contrast, were in a private family collection until the death of Bohdan Khanenko.

Keywords: Khanenko, collection, museum, Scythian, Olbia, antiquities, Dnieper.